

pelijking van Kalffs literatuurhistorische bedrijvigheid. In het verzuilde tijds klimaat betekende zijn nationalisme — gebaseerd als het was op de premisse 'dat de natie slechts gebaat was bij een realistisch zelfbeeld' — zoveel als onpartijdigheid, terwijl het hem tegelijk doordrong van het bewustzijn dat wetenschap steeds een beklijvend verhaal moest bieden (147). Vreemd genoeg vertoont Kalff dus juist door zijn nationalisme relatief veel overeenkomsten met de postmoderne, narrativistische geschiedschrijvers.

Dit alles wordt door Maas met warme empathie beschreven, in een aangename, mild-ironische en soms wat archaïserende stijl die verrassend goed past bij zijn onderwerp. Dankzij deze empathie weet de auteur schijnbaar moeiteloos het in biografieën zo precaire evenwicht tussen het privé- en het publieke leven van de beschreven persoon te bewaren. Maar meteen is ook de beperking van deze biografie aangegeven. Kalffs burgerlijk-liberale gematigdheidsideaal beheerst Maas' werkstuk in die mate dat het hem soms moeite kost de nodige kritische distantie aan te houden. De mildheid die Maas tegenover Kalff steeds bewaart — terwijl diens 'gematigdheid' soms nochtans even goed als 'gebrek aan ruggengraat' had kunnen worden bestempeld —, gaat opmerkelijk verloren bij de behandeling van iedereen die Kalffs gematigdheid niet deelde. De Tachtigers worden bedacht met epitheta als 'onwelvoeglijk' en 'uit-zinnig', en het harde oordeel dat Gerrit Kalff jr. over zijn vader velde, wordt wat al te gering-schattend afgedaan als het product van een onevenwichtige geest. Deze pathologische verklaring is des te significanter aangezien Kalff jr. door Maas wordt afgeschilderd als 'het kind van een tijd waarin Kalff zich *met recht* niet meer op zijn plaats voelde' (267, mijn cursivering). Bij het lezen van een dergelijke uitspraak kan men zich alleen maar gelukkig prijzen dat Maas als studie-object een typische laat negentiende-eeuwer heeft gekozen. Bij het behandelen van een twintigste-eeuwse figuur zou zijn nostalgie naar het burgerlijk-liberale paradijs waarschijnlijk alleen maar ergernis hebben gewekt.

M. Beyen

W. J. Pouwelse, *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes. Debatten, acties en beleid, 1860-1917* (Dissertatie Leiden 1993; Leiden, 1993, 374 blz., ISBN 90 90063 65 X). S. Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Amsterdam: Boom, 1998, 328 blz., f49,50, ISBN 90 5352 385 5).

Binnen enkele jaren is de literatuur over de geschiedenis van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (VHMO) in Nederland verrijkt met maar liefst drie proefschriften, stuk voor stuk breed van opzet en het produkt van jarenlange arbeid. Naast het kwantitatieve onderzoek van C. A. Mandemakers naar de deelname aan HBS- en gymasiaal onderwijs sedert 1800, zijn dat twee studies die het algemeen voortgezet onderwijs voor meisjes (mede) in beschouwing nemen. Het proefschrift van Mienke Pouwelse bespreekt de totstandkoming van meisjesscholen (MMS'en) en de ontwikkelingen rondom de toelating van meisjes op jongensscholen gedurende de eerste halve eeuw van het door Thorbecke bij wet (1863) gecreëerde moderne middelbaar onderwijs. Saskia Grotenhuis' dissertatie richt zich op het proces van onderwijskundige vernieuwing van het VHMO vanaf het begin van deze eeuw, met bijzondere aandacht voor de lotgevallen van het meisjessonderwijs.

Pouwelse belicht de zaak van alle kanten: parlementaire en maatschappelijke debatten, particuliere initiatieven en overheidsbeleid, deelname, rendement, sociale herkomst en zelfs de latere beroepsuitoefening van de eerste generaties meisjesleerlingen. Er is een even breed scala

aan bronnen geraadpleegd: overheidsmateriaal (ministeriële archivalia, rapporten, statistieken, verslagen van de onderwijsinspectie), rapporten uit het beroepsveld, archieven van scholen, onderwijsvakbladen en andere periodieken. De studie bestaat uit twee delen, die respectievelijk de fasen van vestiging (1860-1887) en uitbouw (1888-1917) van het voortgezet meisjesonderwijs behandelen. Elk van de delen is opgebouwd volgens een vast stramien: eerst de maatschappelijke discussie over vrouwen en onderwijs, daarna de 'acties en initiatieven' van burgers en tenslotte het parlementaire debat en de daaruit voortvloeiende overheidsmaatregelen.

Terwijl het debat over vrouwen en voortgezet onderwijs in de eerste periode werd gedragen door enkelingen, bemoeide in later jaren zowat de halve intelligentsia zich ermee. Naarmate het aantal scholen waar meisjes algemeen (HBS) of sekse-specifiek (MMS) middelbaar en gymasiaal onderwijs konden volgen groeide, raakten ook de initiatieven en maatregelen in een stroomversnelling. Debatten over het nut van studie voor de vrouw, de inrichting van het meisjesonderwijs, de wenselijkheid van coëductie en de onbeperkte toelating van meisjes tot de 'jongens'-HBS (gerealiseerd in 1906) strekten zich uit over de hele onderzoeksperiode. Effecten van het overheidsbeleid op participatie en schoolkeuze van meisjes konden alleen voor de latere periode worden getraceerd. Voor de jaren 1890-1920 heeft Pouwelse bovendien sociale herkomst, schoolsucces en 'bestemming' van het vrouwelijke deel van de leerlingpopulaties van de openbare scholen in Utrecht en Den Bosch onder de loep genomen.

De brede opzet van deze studie staat garant voor een hoog informatief gehalte. Pouwelses schetsen van de diverse parlementaire en maatschappelijke debatten en van de totstandkoming van concrete initiatieven en maatregelen zijn gedegen en goed gedocumenteerd. Het boek is daarom een zeer welkome aanvulling op de bestaande literatuur, die hetzij het sekse-onderscheid negeert hetzij beperkt is tot het intellectuele debat over meisjesonderwijs. De auteur heeft het discours over meisjes en hun vorming handen en voeten gegeven door besluitvormingsprocessen op lokaal en nationaal niveau te ontrafelen. Zo krijgt de lezer een beeld van de condities waaronder eerst de rijks- en vervolgens de gemeentelijke HBS'en zich stuk voor stuk (zelfs in roomse contreien) gedwongen zagen hun deuren te openen voor meisjes. Geld speelde zoals zo vaak een doorslaggevende rol. Wanneer de rijksoverheid niet reeds in 1885 zou zijn opgehouden bij te dragen aan de kosten van het middelbaar meisjesonderwijs, had de coëductie in Nederland wel eens veel minder dominant kunnen worden dan nu het geval is geweest, zo leren we uit deze studie. Ook in ideologische zin blijken de zaken anders te liggen dan wel werd aangenomen. Vooruitstrevende liberalen hebben bijvoorbeeld een belangrijker rol gespeeld dan de opkomende vrouwenbeweging in het doen aanvaarden van het idee dat meisjes recht hebben op voortgezet onderwijs. In de fase van de uitbouw hebben feministen vervolgens wel een grote rol gespeeld bij de ontwikkeling van wat een meisjespedagogiek wordt genoemd. De meisjes zelf en hun — inderdaad — welgestelde ouders verlangden intussen echter vooral een goede opleiding en een diploma dat toegang bood tot verdere studie. Het feit dat de MMS dat laatste vooralsnog niet bood, lijkt de voornaamste reden te zijn geweest waarom de groei van dit schooltype na de eeuwwisseling zo dramatisch stagneerde, terwijl het aantal vrouwelijke HBS-leerlingen een hoge vlucht nam.

Pouwelses analyses benadrukken — onbedoeld en impliciet — de complexiteit van een en ander. Scheidslijnen tussen voor- en tegenstanders van coëductie, van academisch gericht meisjesonderwijs of van een sekse-specifiek curriculum lagen anders dan men zou verwachten en vielen nooit samen met geijkte tegenstellingen tussen vooruitstrevend en conservatief of tussen voor- en tegenstanders van vrouwenkiesrecht. En dat terwijl de voornaamste splijtzwam van het moment, de schoolstrijd, nauwelijks een rol speelde, doordat het aanbod zich nog in hoofdzaak tot het openbaar onderwijs beperkte!

Oog voor nuance en detail lijkt echter ook de oorzaak van de zwakten van dit boek. Ondanks

een afsluitend hoofdstuk waarin de grote lijnen van het onderzoek nog eens worden samengevat slaagt de auteur er niet in een helder totaaloverzicht te bieden. Doorkijkjes vloeien niet samen tot een panorama. Pakkende conclusies worden niet getrokken. Dat komt omdat deze studie onvoldoende inzicht geeft in de samenhang tussen het verloop van de debatten, het overheidsbeleid en de diverse initiatieven inzake het meisjesonderwijs. De gekozen opzet zou daaraan wel eens debet kunnen zijn. Door eerst de discussies te behandelen komt de meerwaarde van het onderzoek naar lokale initiatieven, overheidsbeleid en sociale herkomst van de leerlingen niet tot zijn recht. Van terugkoppeling tussen de deelconclusies is vrijwel geen sprake. Ook de chronologische tweedeling lijkt een stramien dat de vorming van een helder inzicht in de samenhang van de ontwikkelingen eerder heeft geremd dan bevorderd.

De studie van Grotenhuis is veel smaller van opzet. Dat ligt niet aan het onderwerp. Dat is maar liefst 'de ontwikkeling van het VHMO tussen 1900 en 1970', een periode waarin reorganisatie hoog op de agenda stond maar pas met de mammoetwet (1963) effectief werd. Zij heeft gekozen voor een 'pedagogische' (ik zou zeggen onderwijskundige) invalshoek; politieke en economische ontwikkelingen blijven bewust buiten beeld. Deze keuze betekent dat zij haar lens richt op de 'doelstellingen en vormingsconcepten [die] werden gehanteerd in de vele plannen en voorstellen voor een nieuwe inrichting van het VHMO' (15). Anders gezegd: wat moest er volgens de plannenmakers worden geleerd op de verschillende typen scholen voor VHMO en waarom? Invulling en verantwoording van de ontworpen curricula worden door Grotenhuis doorgelicht vanuit twee spanningsvelden: tussen intellectuele en algemene vorming en tussen seksespecifieke en sekseneutrale vorming. En omdat er alleen seksespecifiek meisjesonderwijs heeft bestaan, rechtvaardigt dit meteen de bijzondere aandacht voor de kwestie van de vrouwelijke vorming. Meer bepaald richt de vraag zich op de rol die drie onderscheiden vormingsconcepten hebben gespeeld in het langdurige debat over reorganisatie van het VHMO, namelijk algemene, intellectuele en vrouwelijke vorming. Die sloten elkaar niet uit, zoals duidelijk wordt uit de stelling dat de MMS 'het idee en ideaal van algemeen vormend onderwijs het meest vertegenwoordigde' (36). De auteur bedoelt daarmee dat de literair-kunstzinnig georiënteerde MMS met haar ideaal van vrouwelijke vorming meer dan andere schooltypen de nadruk legde op vorming van de gehele persoonlijkheid.

Het resultaat is een caleidoscopisch overzicht van clusters discussiebijdragen en voorstellen tot reorganisatie, afgewisseld met besprekingen van de achtergronden van de oprichting van afzonderlijke (meisjes)scholen aan de hand van gedenkboeken en archieven van de betreffende instellingen. Hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de debatten in het kielzog van voorstellen uit 1898, ontwerpen uit de jaren twintig, discussies over apart meisjesonderwijs in de eerste decennia van deze eeuw, reorganisatievoorstellen van kort na de Tweede Wereldoorlog, de opmaat naar de mammoetwet en tot slot de 'bloei en ondergang' van het specifieke meisjesonderwijs voorafgaand aan de verdwijning ervan door toedoen van die wet. In een slothoofdstuk worden verschuivingen in de gehanteerde vormingsconcepten besproken in termen van verschil ten opzichte van de huidige idealen met betrekking tot vorming en ontwikkeling van leerlingen in het HAVO/VWO.

In weerwil van deze stroomlijning van de beschreven ontwikkelingen en van een uitgebreide inleiding waarin opzet, uitgangspunten en begrippen helder uiteen worden gezet, blijft de lezer zitten met het gevoel losse opstellen over debatten rond het VHMO voor de kiezen te hebben gekregen. Dat komt door het ontbreken van een diachronische vergelijking. Daardoor blijft de samenhang flinterdun. Die bestaat uit niet meer dan de onvrede van participanten met het in hun tijd vigerende stelsel van voortgezet onderwijs en het feit dat allen, althans volgens Grotenhuis, op zoek waren naar algemeen vormend middelbaar onderwijs. Hiermee kon dan een bredere groep leerlingen worden bediend dan met het bestaande voorbereidend wetenschappe-

lijk (HBS en gymnasium) onderwijs. Door de hoge eisen inzake wiskunde respectievelijk klassieke talen vielen er daar te veel buiten de boot en werden ook in termen van persoonlijkheidsvorming kansen gemist. Aangekomen bij de bespreking van de mammoetwet is het voor de lezer nauwelijks een verrassing dat het HAVO ten tonele verschijnt als de glorieuze voltooiing van de ogenschijnlijk doelloze queeste. De apotheose brengt helderheid. In de MMS blijkt het ondergeschoven HAVO-kindje zijn ware moeder te hebben gevonden. Daar werden hoofd én hart gevormd. Daar werd de algemene vorming nagestreefd die op de intellectueel gerichte HBS'en en gymnasia zo node werd gemist.

Het door Grotenhuis beoogde eerherstel van de doorgaans wat laatdunkend behandelde MMS overtuigt echter allerminst. De onderbouwing laat veel te wensen over. Enerzijds is ze gebaseerd op verklaringen van nu niet bepaald onbevangen getuigen als directrices van dergelijke scholen. Anderzijds komt het gekozen perspectief hier wel erg goed van pas. Alleen wanneer je de lezer het zicht op de context onthoudt, kun je haarftem voorhouden dat de MMS een succes was en zelfs 'het beeld van het meisjesonderwijs bepaalde' (133) op een moment — de jaren dertig — waarop de relatieve voorkeur van de leerlingen voor dat schooltype zich historisch gezien op een dieptepunt bevond. Dat toen meer dan drie keer zoveel meisjes de HBS bezochten, vermag de lezer niet te vernemen. Dit is exemplarisch voor de hele studie. Vrijwel nergens worden de standpunten van de hervormers afgezet tegen de feitelijke schoolkeuze. En die zou er wel eens meer toe hebben kunnen doen dan de auteur lief is. Ernstiger nog vind ik dat de stoet hervormingsvoorstellen voorbij trekt zonder dat de tijdgebonden maatschappelijke, politieke en ideologische achtergronden worden geschetst. De hodiecentristische en eenzijdig op curriculumontwerpen gerichte inslag van deze studie heeft er bovendien toe geleid dat aanzetten tot bijvoorbeeld externe democratisering van het VHMO niet als zodanig zijn herkend. Het lijkt alsof pas het HAVO ook deze triomf mocht vieren.

Toch vult ook dit onderzoek een leemte. Ik vind het verfrissend al die nooit uitgevoerde hervormingsvoorstellen vanuit een onderwijskundige visie te zien passeren. Maar het blijft de vraag of het een verstandige keuze was dit gekrakeel zo eenzijdig te benaderen. Vanuit een breder en meer historisch perspectief zou er bijvoorbeeld geen reden zijn geweest de reeds voor 1898 bestaande onvrede met het VHMO links te laten liggen. Ook al ontbrak een 'moderne' terminologie, een streven naar vorming van de persoonlijkheid van de leerling — zeker het meisje — valt de plannenmakers van vóór die tijd niet te ontzeggen. Dat had Grotenhuis onder meer kunnen leren uit de heel wat zorgvuldiger geformuleerde en meer bescheiden getoonzette studie van Pouwelse. *Op zoek naar middelbaar onderwijs* stemt tot weemoed naar de tijd waarin uitgevers hun produkten nog taalkundig lieten toetsen door, vooruit maar, MMS-gediplomeerden.

Nelleke Bakker

H. G. M. Prick, *In de zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1997, 1080 blz., f75,-, ISBN 90 253 4193 4).

Toen Lodewijk van Deyssel achttien jaar was, nam hij zich voor een meesterwerk te schrijven waar de wereld versteld van zou staan. Hij schreef dat boek nooit, maar besteedde een lang leven aan het onderzoeken van de juiste voorwaarden om het plan te verwezenlijken. Toen Harry Prick achttien jaar was, besloot Van Deyssel dat hij hem tot zijn officiële biograaf wilde benoemen, en bij zijn dood in 1952 liet hij zijn immense verzameling aantekeningen aan hem